

Ն. ՄԱՌ, ակադեմիկոս

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Փարիզի հայ ուսանող երիտասարդությունը, իր նախագահի՝ Պ. Կոթիկյանի բերանով դիմել էր ինձ խնդրելով, որ մի դասախոսություն կարդամ հայոց անցյալից ինձ զբաղեցնող որևէ հարցի վրա: Շնորհակալիքս հայտնեցի ինձ պարիվ բերող այս հրավերին համար. շնորհակալ եմ նաև հանդիսականներիդ, նախօրոք ներողություն խնդրելով Ձեր մեկ ու քառորդ ժամվան ուշադրությունը չարաչար գործածելուս համար:

Խոսարովանում եմ, որ գրեթե դիմումի ընդմիջ մտածողության մեջ էի, թե ինչպե՞ս կարարեմ պարզականությունս. էլ չեմ խոսում լեզվի մասին. իմ դասախոսությանց սովորական լեզուն ռուսերենը լինելուց զար, ծագումով հայ լինելու պարիվը չունիմ. և ունկնդիրները, հասկանալի է, ներողամտություն պիտի ցույց փան օտար մարդու հայերենը լսելիս:

Սակայն մտածողությունս վերաբերում էր ուրիշ բանի՝ դասախոսելի նյութի ընտրության: Խնդիրն այն չէ, որ ներկայումս ինձ զբաղեցնող գիտական հարցերը համաշխարհայնության գույն և համ ունին, և Եվրոպայի, Աֆրիկայի, Ասիայի կամ Եվր - Աֆր - Ասիայի պարսպական մշակույթի լայն գիրկը խորասուզված, փարվել եմ մարդկության իբրև խոսող էության և մանավանդ Եվրոպայի նախաբնակիչների լեզվի ուսումնասիրությամբ:

Բանն այն է, որ հայոց մշակութային անցյալն ևս, մեր համոզմունքով, չի կարելի ներկայացնել և ոչ իսկ ներելի է ուսումնասիրել այլապես քան իբրև նույն համամարդկային մշակութային ամբողջության էական և սրտեղծագործիչ մաս: Նայոց ազգը, այն հայոց ազգը, որի համար ժամանակիս փրկապետող ուժերը դժվարանում են ինքնուրույն կյանքով հանգիստ ապրելու փեղ որոշել երկրագնդի վրա, և խնդրելի փեղը չեն գրնում, չեն փեսնում մինչև անգամ իրանց՝ հայերի՝ բազմահազար մշակույթի սբանչելի հիշարակարաններով ծածկված նվիրական հողը, որի վրա ապրող ազգը ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկության, մասնավորապես Եվրոպայի ազգերին հեպ անժխտելի կապերով միացած լինելով, ոչ միայն պարիվ կրերե, այլ և նոցա մշակութային ծագումը և զարգացման ձևափոխումներն ուսումնասիրելու համար ամենակարևոր ազդակ մըն է: Բայց ահա ցավս – ինչպես ժամուկեսում լուսաբանել այսպիսի բարդ հանգամանք հանրամարտի կերպով, մինչ նյութն իր ճոխությամբ կարող է առարկա լինել փարիներ փրող դասընթացքի. ի՞նչ մոզական միջոցներով հասկանալի դարձնել այդ իսկ լուսաբանությունն հասարակության լայն շերտեր ներկայացնող հանդիսականներիդ, երբ, ավա՞ղ, փակավին ընդհանուր լեզու, գիտական լեզու գրեթե չեմ գրնում մինչև անգամ գիտական աշխարհում, և ինձ իմ փոքրաթիվ աշակերտներիս հեպ գգում եմ կղզիացած հայոց ազգի ժամանակակից բախտի նման, անփանելի սարսափի, անփանելի մենակության մեջ: Այսպես, ոչ միայն իմ անձնական դժվարությունս, այլև այս հանգամանքը, պեպք էր նկատել իբրև գրավական, որ այսօրվա դասախոսությունս հառաջուց արդեն անհետևանք և նույնիսկ անհաջողության դարապարտված համարվեր: Սակայն եթե էլի համաձայնվել եմ այս ինձ համար դժվար գործը հանձն առնել, միմիայն հույսի այն նսեմ լույսով քաջալերված, որ եթե մենք ընդհանուր գիտական լեզու չունինք, գոնե ոգևորված ենք և մղվում ենք մի շար թանկագին ընդհանուր բանով, մշակույթի և առաջադիմության միակ և ամենագորեղ ուժով՝ սիրով դեպի միևնույն

առարկան՝ հայոց ազգը,- Դուք Ձեր հայկական ծագումով, ես՝ իմ գիպական, գուպ վերացական - գիպական ձգպումներով:

Որո՞նք են այդ գիպական ձգպումները: Դասախոսությանս վերնագրի մեջ ասված է՝ «ըստ լեզվագիպության»: Մի՞թե հայերենի մասին լեզվագիպությունը այնքան հառաջադիմություն է արել, որ նրա շնորհիվ արդեն ձեռնահաս ենք դառնում հայոց ազգի ոչ միայն քաղաքակրթական փոխհարաբերությունները, այլև նրա մշակութային ինքնությունը նախապարմական կապերը և մինչև իսկ արմարները երևան հանել:

Մշակույթի արմարների և նախապարմական կապերի մասին մենք, գիպականներս էլ, նույնգունակ գաղափար չունենք: Միջազգային իրավունքի հարցը շոջափելով, հայրնի ռուս հնագետ պրոֆ. Ռոսպովցևը արդարացի կասկածանքով է վերաբերվում այն անջարման, որ շարերը փեսնում են անբաժանելի կապերով միացած միջին դարերի և հին դասական շոջանի միջև. «ժամանակակից պետականությունն, իրավունքը, կրոնը և մշակույթը, իրանց հիմքերով անդամ են դասական աշխարհին. լսում ենք նրանից, և մեր ամբողջ մարավորականությունը, իր ամբողջ զարգացումը կարարյալ առեղծված կը դառնար, եթե գիպած չլինելինք, որ նրա հիմքերը սրեղծված են դասական դարում» (Ռոսպովցև Մ. Միջազգային հարաբերությունները և միջազգային իրավունքը հին աշխարհում (ժամանակակից գրառումներ), Փարիզ, 1921, էջ 129):

Եվրոպական մեր արդի քաղաքակրթության արմարներն ինչու՞ ենթադրել դասական աշխարհում և ոչ ավելի հին դարի շոջանում, լինի նա նույն Միջերկրայքում թե Միջագետքի սահմաններում:

Մեր աշխարհահայեցողությամբ նոր շոջանների հիմքերը կամ արմարները այսքան հեռավոր ժամանակ փանելու կարիք չկա:

Նոր երևան եկող մշակութային երևույթի հիմքերը կամ արմարները, ինչպես և նրա սրեղծող ոգին գրնվում են իր ժամանակի միջավայրում: Իսկ կապերը, մինչև իսկ այն հիմքերի կապերը, մեզ հեռու կարող են փանել, շար հեռու, հին և հնագույն քաղաքակրթված աշխարհից էլ դեն, հասցնելով մեզ նախապարմական և ցպարմական ժամանակներին, որի հասարակական սրեղծագործող փարրերը, ցեղային խավերը, ժողովրդի գանգվածի մեջ շարունակում են պահել նույն սրեղծագործական ուժը և հինավուրց լեզուների վերապրումները:

Տիրապետող լեզվագիպական վարդապետությունը, կառուցանելով իր ուսումնասիրությունը նախ և առաջ ամենակարարյալ Ֆլեկտիվ լեզուների վրա - այսպես ասած հնդեվրոպական լեզուների վրա - և սրեղծելով նրանց սքանչելի կերպով մշակված համեմարական քերականությունը, գրավված է եղել պարմական քաղաքակրթական նշանակություն ունեցող ազգային լեզուներով, այնպես ինչպես նոցա զարգացումը հանդիսանում է մեռած թե կենդանի, բայց գրականացրած, միշտ արհեստական կացության մեջ: Նրա, այս լեզվագիպության, սրեղծած ենթադրական նախալեզուն վաղուց հայրնի է արդեն, երբեք գոյություն չի ունեցել: Իսկ լեզուների ցեղային զարգացումն և նրանց անցուցած գանագան սրեղծագործական նախապարմական և ցպարմական շոջանները բարձիթող են արված:

Կկարծվի թե այս նախապարմական շոջաններից և - ավելի ևս - պարմական ժամանակներից առաջ եղած ցեղային թե նախացեղային հասարակական կյանքից լեզվի հիշարակարաններ կան բնավ չեն մնացել, կամ եթե մնացել են, միայն Ամերիկայի և Աֆրիկայի այսպես ասած վայրենի ցեղերու մեջ կարելի է հանդիպել անոնց: Գալով քաղաքակրթված ազգերին, որոնց թվից չի կարելի հեռացնել հայերին, բոլորը կարարյալ զարգացած լեզուների փերեր են:

Սակայն մի բան է սպրղել գիպության ուշադրությունից: Լեզուները չեն ծագում երբեք մի աղբյուրից, այլ բազմաթիվ աղբյուրներից, նրանց խաչաձևումից, գանագան ցեղային լեզուների միացումից և ձուլումից: Լեզվի ծագման և զարգացման այս օրենքից չեն ազարվել և

հնդեվրոպական լեզուները: Ընդհակառակն, հենց այս օրենքին են նոքա պարսկական իրանց կապարելագործությունը:

Որքան խառնաձևում, այնքան մեծ կապարելագործություն: Իսկ երբ այդ խառնաձևումն երկու race – ի թե՛ գանազան ընդամենի լեզուների մեջն է փեղի ունենում, որքան խառնաձևում է հանդիպում, այնքան ավելի արվեստական կապարելագործություն է սրացվում և նույնքան էլ աչքի ընկնում է սկզբնափայարներից հեռանալը, ցայսօրվան բնաբույս հարկությունների կորուստը: Ներկայումս իսկական լեզվագիտության համար - «ցեղասեր» եթե չասենք «քանասերի» փեղ ավելի պարզաձև խոսք գործածելով – ցեղաբանական կամ ethnologique լեզվագիտության համար նոքա նվազ կարևորություն կներկայացնեն և շատ անգամ անպարտ են: Բայց կա լեզուների մի առանձին խումբ, երբեմն փեղաբանական ծավալ ունեցող ընդամենի, այժմ ցիր ու ցան եղած փոքրաթիվ լեզուներ, որոնք պահել են իրանց ընդամենական կուսությունը. մարդկային խոսքի զարգացման օրենքի համեմատ բազմիցս խառնաձևվելով ազգակից լեզուների հետ, նոքա ազատ են մնացել օտար ընդամենի լեզուների հետ ձուլվելուց և իրանց մեջ կրում են և՛ ամենահին շրջանների առար, փեսակ – փեսակ վերապրումներ, և՛ մինչև անգամ նախնական լեզուների սրբազանության աղբյուրը՝ կուսական բնագործը:

Այս ինքնուրույն Նաբեթական կոչված ընդամենի, նրա առանձնահատկությունների, անունի և նշանակության մասին որոշ գաղափար կարող է փայ շուրտերեն փայլած «Կովկաս և Երրորդ ցեղային փարրը Միջերկրյա մշակույթի սրբազան մեջ գրքույկ»:

Առանձին պարճառները սրբազանի հաբեթական պայմանավոր կոչումը նրանց հարկացնել: Այս ընդամենի լեզուների վաղուց արդեն կղզիացած գումարումը ներկայումս գրնվում է միայն Կովկասում, և նրանցից հեռու ընկած առանձնացած գոյություն է պահում էլի երկու լեզու, մեկը՝ Վերջիկ Պամիրի լանջերում Նինդուկուշից դեն Միջին Ասիայում, մյուսը՝ Բասկերեն, Գաղղիայի և Իսպանիայի մեջ: Նին ժամանակ փասնյակ գրականական լեզուներ կային, հնագույն դարերից ի վեր, մի քանիսը բևեռագիր: Նույն հաբեթական ընդամենին էր պարկանում նաև Երրորդականը: Եթե Նունասարանի և Փոքր Ասիայի հնագետները pre – hellenique կամ ցիոնական մշակույթային աշխարհի գոյությունը իրական կերպով ապացուցել են շոշափելի նյութերով հիշատակարաններով, և այս նախապարմական մշակույթի մեծ ծավալը հասարակ, ուրիշները փորձում են լուսաբանել իրանց մարջելի լեզվագիտական միջոցներով և պարմական վկայություններով: Ինչ – որ անորոշ իբր թե «ասիանիկ» ընդամենից ի թիվ որոց համարձակագույն երիտասարդ գաղղիացի գիտնական Autran, հաբեթական լեզվագիտությունը մի քանի երկարաձիգ դարաշրջանի է բաժանում, սկսյալ ցայսօրվան ժամանակներից, հաբեթական ցեղի սրբազանագործական դերն է նշմարում լեզուների նոր փեսակներն առաջ բերելու գործում, և Աֆրիկայի ծովագերքներում, իմիջիայոց և եգիպտերենի և հաբեթական լեզուների հնաբանությունը մեզ հասցնում է «ասուն» կամ «խոսուն» մարդկության ամենահին ցայսօրվան գոյության հնաքարյա (peleolithique) դարաշրջանում: Վայրենի վերապրումներով անմարջելի դարձնելով մոտիկ ժամանակների և ազգերի պարմական իրականությունը շոշափել, առանց այս թե՛ այն դյուրագրգիռ ազգային զգացմունքին դիպչելու, մեր ժամանակակից միջազգային հարաբերությունները բնականապես ներշնչում են գիտնականներիս մեր որոնումները, հերագոպությունները փանել, Ձեզ հերներս քաշելով հնագույն և հեռագույն վայրերը, թերևս այնպեղ մեզ էլ մերժված հանգիստ foyer – ն գրնենք, հայկական մշակույթի մասին գրույց անենք, մեր կարծիքները հայրենենք ըստ լեզվագիտության:

Ներկա պարագաներումս այս կարծիքներս թվում է թե՛ առասպել են. բայց արդո՞ք կյանքը, մեր կյանքը, և Նայոց կյանքը նույնպես առասպել չէ՞, սարսափելի առասպել: Մշակույթը նույնպես առասպել է. նա կյանքի հմայեցուցիչ առասպելներից ամենագեղեցիկ, ամենափայլուն փեսակն է: Եվ իմ, գիտնականիս, ինքնաճանաչությունը բնավ չի ընկճվում, երբ հաբեթագիտական ուսումը, մարդկության ամենաերևելի և ազնիվ, և գեղեցիկ առասպելները, հունաց և հրեաների ավանդությունները, ոչ միայն բացապրում է, այլև իրականություն է երևան հանում լեզվի փվյալների միջոցով:

Բայց ի՞նչ է լեզուն: Մարդու ներքին կյանքի բացահայտումը և արդարությունը, ոչ միայն խոսք բանավոր թե գրավոր, այլ և թե՛ նյութեղեն, և թե՛ հասարակական մարմնացած հիշարակարաններ: Աղթամարի հանքը, քանդակագործության հրաշքը - ասում են, Ի դարում քանդված Անիի ինքնավարության եղանակը – խասինջությունը, Դվինի և Շահապիվանի ժողովները, Վարդանանց քաջագործությունները, նրանց նահապետությունը, համաշխարհային առևտրի ծառայող ինը կամարակապ սքանչելի ճարպկությամբ կառուցված կամուրջները մի փոքրիկ գետ Ախուրյանի վրա, և հազար ու մեկ այլ հայոց ազգի կամ ազգայինների սրեղծագործությունները Նայասրանից էլ դուրս, ի՞նչ են եթե ոչ հայոց լեզու, հայկական լեզու: Եվ հայերեն լեզուն, սովորական իմաստով հասկացված լեզուն, այդ բանն էլ վկայում է: Նա էլ նախնական մարդկության լեզվի հարկությունները պահելով, մեզ ցույց է տալիս, որ լեզուն չէ միայն խոսքերի հավաքումն, այլև գործերի, լեզուն՝ ինչպես և հաբեթագիությունը հասկանում է՝ լոկ բառեր չեն: Նայերենում «բան» բառը ի գուր չէր նշանակում և «խոսք», ինչպես հունարենում «լոգոս» կնշանակե միաժամանակ գործ կամ առարկա. և այս եղելությունը աշխարհաբարը պարզ ցույց է տալիս - «ի՞նչ բան», «բանթող», «բանվորներ» և այլ ասածվածների մեջ: Արդեն այս խոսքի ծագումը հաբեթագիությունը գրել է, նա նշանակում էր և՛ «խոսել», և՛ «գործել», և՛ «շինել»:

Բնականապես հայոց շինարարությունը, հայկական մշակույթը միևնույն ժամանակ և լեզվի շինարարությունն էր, ոչ միայն հայերենի, այլև բոլոր այն ազգերի, որոնք նրա հետ մտերիմ շինարար հարաբերություններ ունեին: Ուրեմն մեր հարցը լոկ հայկական ազգային նշանակություն չունի: Իհարկե, ոչ մի մշակույթ չի կարող հասկացվել առանց ազգե ցազգ ազդեցության և փոխադարձ արդյունագործության, բայց հայկական մշակույթը առանձին տեղ է բռնում այս հարցում: Ազգային հարաբերությունների հանգույցը կազմելով, ոչ միայն ժամանակակից ժողովուրդների մեջ, այլև մեռած մշակութային ազգերի և ներկա կենդանի քաղաքակրթված աշխարհի միջև ևս հայերն առաջինն են եղել, որ միջազգայնության շահերը և փիեզերական պատմության ըմբռնումը հասկացել են դեռ միջին դարերում: Նարցն ուրեմն մեծ է, ոչ միայն մեծ, այլև ծա՛նր. Ձեզ, հայերիդ համար ծանրագո՞ւյն. բայց Դուք, հայերդ, չեք կարող Ձեր պատմական դերից երես շուռ տալ և միայն ազգային, անջապ թվով ազգային շահերով բավականանալ: Ամեն մի մեծ պատմական դեր, ինչպես ամեն մեծ սրեղծագործական գործ, աշխարհիս միջավայրում փառապանք է. բայց իրապես և փառապանքից է, որ ծնվում են մեծ բաները: Նարյուր երեսուն փարի առաջ ի՞նչ փառապանք չէր կրում Սայաթ – Նովան: Ծանոթացեք նրա կենսագրության հետ: Բայց ի՞նչ գրավիչ երգեր է երգել: Ապրելով Վրաստանի թագավորական ընտանիքի շրջանում, այս հայ երգիչն երգում է և՛ հայերեն, և՛ վրացերեն, և՛ փրանկերեն, և՛ պարսկերեն լեզուներով, սրեղծում էր երբեմն միջազգային ուրանավորներ, հայ – վրացերեն, հայ – վրացի – փրանկերեն, հայ - վրացի – փրանկի – պարսկերեն, գրնելով իր հայկական և՛ ցեղային, և՛ պատմական կուլտուրափնը բնության մեջ ամեն ցեղի սրտին մոտ ներդաշնակ եղանակներ, զգացումներ, գաղափարներ և ոչ թե միայն բառեր:

ԺԷ և ԺԸ դարերի եվրոպական պրոպագանդայի հետամուտ հայերն երկու ճակատ պիտի կազմեին, երկուսն էլ շինարար, մշակութային. մեկը՝ ազգային առանձնահատկությունները և ինքնուրույն մշակույթը իր սրեղծագործիչ ուժերով, քաղաքակրթության ազգային ավանդական փարրերով, ազգային լեզվով բարգավաճողը: Մյուսը՝ համաշխարհային նշանակություն ունեցող եվրոպական լուսավորությունն և նրա կարարելագործված միջոցներն ներմուծանողը: Նայերը ոչ միայն առաջինն այլև միակն են եղել արևելյան ազգերից, որ Եվրոպայի մշակույթի յուրացմանը նպաստելու նպատակով գիտական հասարակություններ հիմնել են Եվրոպայում: Նիշեցնեմ Միսիթարյանների գործը, նկատելով հանդերձ, որ այն շրջանում եկեղեցին է եղել միակ ազգային շահերի մարմնացնող հասարակական կազմակերպությունը: Նարյուր փարի վերջ էլի հայերն էին Լազարյան ճեմարանի հիմնադիրները:

Եվրոպայի այդ լուսավորյալ կենտրոններում, հին թե նոր քաղաքակրթիչ միջավայրերում մեջ, հայերը չեն թերացել մշակութային կապերն աճեցնող բույներ դնել քաղաքակրթության

մուտքը դյուրացնելու համար առաջավոր Ասիայի մեջ: Ինչ և լինեին մերձավոր նպատակներն, այս թե այն կողմից այդպիսի հասարակությունների հիմնադրության օրերին, մեր ուշադրությունը գրավում է այս փեսակ գործերում հայոց ազգի միշտ երևան եկող շինարար հոգին, նոցա նախաձեռնությունն հոգուր միջազգային մշակութային հարաբերությանց բարգավաճման:

Նայերի այս միջազգային շինարար դերն ոչինչ չէ կորցնում այն բանի համար, որ աշխարհակալներ հայ ազգի ուժերը իրանց և կամ փիրապետող խավերի սեփականություն դարձուցած պետությանն էին ծառայեցնում, շնորհունակ ժողովուրդին ենթարկելով անգուսպ բռնության: Դուք հիշում եք իհարկե, ինչպես իր աշխարհի առևտրական հարաբերություններն բարվոքելու համար Եվրոպայի հեպ, Շահ - Աբասը՝ ամբողջ բարգավաճ գեղեցկաշեն քաղաքը քանդեց, փրկափոխելով Նայաստանից Պարսկաստան, նրա ոչ միայն վաճառականության հմուտ, այլև գեղարվեստական նուրբ ճաշակով օժտված բնակիչներին: Ամայի փեղ, Արաքսի ափերում, մինչև մեր օրերը միայն գերեզմանոցի նախշուն քանդակված խաչքարերն են վկայում, նոքա էլ մեծ մասամբ կամ հատ – հատ թանգարաններ փարված կամ փասնյակներով ջարդ ու փշուր արված մութից անցնող խճուղին և երկաթուղու կամուրջը շինելիս: Իսկ ի՞նչ ասել է **խաչքար** հայոց ճարտարապետության մեջ: Ամենազգայուն ժողովրդի բոլոր խավերին, վերջին շերտերից մինչև ստորինը. մտերմագույն հիշատակարանը, որի վրա անդրադառնում է ազգային քանդակագործության զարգացման ամեն քայլափոխ և հաճախ գուզված երևան են գալիս հայ ճարտարապետության երկու հոսանքը՝ եկեղեցական և աշխարհական: Եվ դարձյալ ի՞նչ ասել է խաչքար – հայկական գեղարվեստը բացառիկ կերպով բնորոշող մի «հուշիկ հայրենյաց»: Նայաստանի հնագույն արձանաձև ճարտարապետական հիշատակարանի չորրորդ այլաձևումը - առաջին՝ նախնագույն Գեղամա սարերի վրա գտնված քարյա հսկա ձկները, Քրիստոսից չորս – հինգ հազարամյակ առաջ շինված վիշապները, երկրորդ՝ Վանա թագավորների փափակ սյուները կամ stele – ները, երրորդ՝ վաղաքրիստոնեական քանդակագործ պատկերներով զարդարված սյուները, մինչև Ժ դարը, և հետո խաչքարերը:

Քաղաքացիական և փնտեսական անցքերը քշում էին փեղից փեղ, աշխարհից աշխարհ այս զարմանալի գեղարվեստորեն և գրականորեն օժտված և կրթիչ ցեղը, որն իր հետ սփռում էր արվեստը, գեղարվեստի ճաշակը և դպրության լույսը, թե՛ հեռու հյուսիս, Լեհաստանի մեջ ոսկերչության արհեստի զարգացման զարկ փայլով, թե՛ հեռու հարավ, Եթովպացվոց աշխարհի գրականության շարժման մասնակից դառնալով: Նայաստանի կից օտարազգի միջավայրերում բնակվելով, նույն փեղերի լեզվով թարգմանում էին նոքա իրանց միջում, արդեն Անիի շրջանից ի վեր ռամկացրած ազգային գրականությունը, որ մուտք էր գործում օտար ազգերի մեջ, մատչելի դառնալով նրանց ամենաստորին դասակարգին: Նայկական ժողովրդական գրքերը առաջիններն են իրենց փեսակում, որոնք նպաստել են զանազան ազգերի ժողովրդական գրագեպ շեշտերի մտերմացման արաբաբնակ Միջագետքից և ասորիների կողմերից մինչև Կովկասյան լեռները: Նայկական գեղունի շինարարությունն Անիի անկումից հետո չէր սպառվում և բնիկ Նայաստանում, նախկին ավերումներից վնասված հիշատակարաններ էին նորոգում և նոր շքեղ եկեղեցիներ էին կառուցանում, ի պատասխան նոր հալածանքների՝ հայրենի հողի վրա գեղարվեստի ազնվացնող նմուշներ էին փայլա իրանց բռնակալներին, ամեն ազգի մատչելի ճարտարապետական գծերի ներդաշնակ երաժշտությամբ:

Բայց ավելի մնայուն, թեպետ և ազգային գնահատություն էլ ուշ սպացած մշակութային հուշիկներն եղան նույն ճգնաժամերի սիրո և փիեզերական թախծության բանաստեղծություններ, միջնադարյան հայ բանաստեղծները: Որպիսի պարզունակ ստեղծագործություն ամենամոտերն նրբագույն զգացումներով և հազարամյա վերապրումների դառն ու խորագույն իմաստությամբ, ի՞նչ հմայեցուցիչ երաժիշտներ: Նրանցից մեկն ինքն իսկ զարմանում է իր խոսքի ներդաշնակության վրա, և իրեն այս աշխարհում ներկայացնում է իր երագներում խորասուզված՝ ինչպես խելագարի. բայց արդյոք այս աշխարհում այդ փեսակ չէ՞ բոլոր իմաստասերների վիճակը: Չպիտի

գարմանանք, որ Վալերի Բրյուսովի ռուսերեն թարգմանությունը ոչ միայն նպաստել է հայ ազգի գեղարվեստական ճաշակը գնահատելու գործին ռուս հասարակության մեջ, այլև մտերմության գաղափարական հիմքն է դրել մարդկության ստեղծագործության ամենաբարձր շրջանում: Նարգելի Չոպանյանի նոր լույս ածած հիանալի ֆրանսերեն հրապարակությունը զարկ կտա հայերեն բնագիրների ուսումնասիրության: Սակայն արդյոք մեզ հասած գրվածքներն իսկական բնագիրներն են: Բնավ չէ: Նոքա ժողովրդական աշուղներից, ժողովրդական վիպասաններից ժառանգված ցեղային հազարամյա ավանդի շնորհն են մեր առաջ դնում, ավա՞ղ, բնավ ոչ ամբողջությամբ: Մի ֆրանսիացի գիտնականի կարծիքով. «Մերը կազմում է և երաժշտությունն արտահայտում է միևնույն սրտանց ձգտումը դեպի անեզրն, անբավն և անհունը, որին խոսքերը փկար են մարմնացնելու, որին մինչև անգամ մտքի գիտակցություն չի հասնում պարզ և հստակ կերպով զգալու: Երկուսն էլ մեր մեջ զարթեցնում են այնպիսի երջանկության գաղափար, որ կյանքի ուժից վեր է նրան իրականացնել և երկուսն էլ մղում են մեր անձնավորության անցավոր և պայմանավոր նեղ սահմաններից ելնելու, մեր մեջ հարուցանում են խոհեր մահվան մասին» (Paris G. Poemes et legendes du moyen age, 1900, p.p.179-180):

Նայաստանում երաժշտության զարգացումն և բարձր համարումն երևում է նրանից էլ, որ Կիլիկիայում երգեցողության մասնագետը փիլիսոփայի, այսինքն իմաստասերի, կոչում ուներ: Բայց մեզ համար առանձին նշանակություն ունի հայկական մինչև անգամ եկեղեցական երգեցողության ինքնուրույնությունը, որի աղբյուրն ի գուր կփնտրեինք հայ ազգի ցեղային ժողովրդական ավանդություններից դուրս:

Սակայն երաժշտության կից անեզրի և անբավի տենչանքի ամենաուժեղ արտահայտիչն էր անխոս արվեստներից ճարտարապետությունը, առանձին հափշտակությամբ փայփայված Նայաստանում:

Մենք իջնում ենք հայոց մշակույթի Անիական շրջանը: Տիեզերական պարմության գաղափարի կանխագույն ըմբռնող և իրականություն դարձնող հայ հեղինակները գարմանալի ներդաշնակություն են կազմում այս փոքրիկ միջնադարյան գեղեցկաշեն քաղաքի համաշխարհային առևտրի և ընդհանուր մարդկային նշանակություն ունեցող տեղական ոճի հետ: Այստեղ զարգացած էր և՛ եկեղեցիական, և՛ աշխարհական ճարտարապետությունը: Եկեղեցական ճարտարապետության մեջ մի քանի հոսանք թե ավանդապահ, թե moderne, թե պարկերագարող քաղկեդոնական և թե գուր քարեքանդակ հակաքաղկեդոնիկ: Բայց ոչ միայն այս քրիստոնեական ճարտարապետության շինությունները, այլև Անիի իսլամական աղոթարանները կրում են մի ինքնուրույնության դրոշմ, - հայկական ավելի ևս – Շիրակի հայրուկ՝ տեղական: Մարդ շվարած է մնում եկեղեցիների քանակությունից, ևս ավելի նրանից, որ այս կրոնական շինություններից ոչ մեկը մյուսի նման չէ, ամեն եկեղեցի առանձին տեսակ, առանձին մարմնացած ինքնուրույնություն մինչև իսկ հստակագծի վերամշակման մեջ: Իսկ ի՞նչ ասեն շոայլ կամ թե դիտարկողալ համեստ քանդակագործ զարդարանքների մասին: Որպիսի՞ ստեղծագործական պարզավետություն: Ի՞նչ աղբյուրից: Օտար աշխարհների՞ց: Այո՛, մանրամասնությունները: Նախընթաց շրջանի՞ց: Բայց նախընթաց դարաշրջանում տիրական էր ավարական ճարտարապետությունը, բոլորովին ուրիշ, ավելի վեհ ոճի ուղղություններ, այլ տեսակ ինքնուրույնության հայտարարներ: Նույնպես անաղբյուր, նույնպես անսպառ ստեղծագործություն, և այս շրջանի զանազան դարերում նորից հրապուրիչ փարբեր մարմնացումներ միևնույն ավարական ճարտարապետության և ճարտարապետության ընկերակից՝ նորից քանաստեղծություն: Որտեղի՞ց է սրա ինքնուրույնությունը, ասենք – Նարեկացու ինքնուրույնությունը: Բնավ հույներից չէ: Ուրեմն ասորիների՞ց, պարսիկների՞ց, թե արաբների՞ց: Բնավ չէ:

Արաբներից գոնյա պայտաձև կամարներն են: Երբե՛ք: Պայտաձև կամարը Նայաստանում տիրապետում է արաբներից առաջ: Նարեկացին, ինչպես և առհասարակ գուր եկեղեցական երաժշտությունը,

ճարտարապետությունը, հասարակական կազմակերպությունը միշտ իր ինքնուրույնությունը դրոշմակիր, ինչպես և սքանչելի լեզուն: Բավ է հիշել Ասրվաձաշունչի թարգմանությունը. և քանի՞ ցա, և ի՞նչ փեսա՞կ ոճով, երկու - երեք թարգմանություն:

Կլարձեք թե այս թարգմանությունը գոնյա ինքնուրույնություն չէ կարող ունենալ: Ընդհակառակն: Նախկին հայկական թարգմանությունը, որի նման մենք, եթե բաց առնենք նրա եղբայրակից վրաց ժողովուրդի թարգմանությունն, հայերեն բնագրից կախված, նույն եղանակով կատարված չենք պատահում բնավ ուրիշ քրիստոնյա ազգերի մոտ: Թարգմանություն և միևնույն ժամանակ հարուստ գանձ հայոց ազգի հեթանոսական վերապրումների, հայ ժողովրդական հեթանոսական անգնահատելի ասացվածքների, որոնք կարգից դուրս ինքնուրույնություն են փախիս Ասրվաձաշունչի հայերեն թարգմանությանը: Իհարկե առաջին թարգմանիչներն, ասորերենից և հունարենից անկախ, թե՛ փեխնիկական միջոցները, թե՛ հավաքքի ազգային ըմբռնումը ժառանգում են իրենց ժողովրդական հեթանոս քուրմներից և մարգարեներից, որոնք դառնում են քրիստոնյա քահանաներ և վարդապետներ, - այն քուրմներից և մարգարեներից, որոնցից ուրիշ մշակութային միջավայրերում «փերվիշ», «չելեբիներ» և մոգեր են ծագել իրենց հափուկ կրոնական շարժումներով և որոնք Արևմտյան Եվրոպայում մեծ դեր խաղացած կելտական դրուիդների եղբայրակից երևույթն են ներկայացնում:

Ձ - Ը դարուց նյութեղեն հիշատակարանների և բանաստեղծական արտադրությունների մասին խոսելով, մենք չպիտի մոռանանք այս շրջանի ամենախոշոր և ամենավերացական կոթողը, հայոց ազգի իբրև անհատական ստեղծագործության ամենաերևելի վկան. խոսքս վերաբերում է առանձին կրոնքի, սեփական դավանության ստեղծման գործին: Մենք կանգ չենք առնի այն բոլոր ամենանորը և մանրակրկիտ գիտելիքների և ճշրագույն եղանակների վրա, որոնք անհրաժեշտ և հարկավոր էին այս վեհագույն շինությունն և՛ կառուցանելու, և՛ հազար ու մեկ արտաքին և ներքին հարձակումներից պաշտպանելու համար: Ի՞նչ իմաստասիրական խորասուզումն Ասրժո գաղափարի յուրովսանն ըմբռնման և այս նպատակին հասնելու համար նրբագույն մրաժողության, ի՞նչ ապշեցնող քաջագործություն, ամենակնճռոտ գաղափարների վերահասումը և խոսքերի բախտավոր գյուտը: Մեզ այս բոլորիս հետաքրքրում է այն մասնայական նյութն և նրանից ծագող ստեղծագործման դրդիչը, որոնք աշխարհի ամբողջ բնակիչներից, չնայելով իրանց ցեղական գանազանության, որոշ շրջանում լինում էին հայերն կրոնի ամենաեռանդուն գործիչներ: Արդյոք, այդ նյութը և այն դրդիչ հոգին դրսի՞ց էր գալիս: Բնավ չէ: Քրիստոնյա ասորիներից և Բյուզանդիայից բերած նոր գաղափարները և նյութերը հարմարվեցին փեղական հեթանոսական ժառանգության, խորագույն կրոնական ձգտումներին և ավանդություններին: Բնական բան է, որ այն ժողովրդական անսպառ աղբյուրը Նայաստանում ազգային դավանություն ստեղծողը՝ երբ փիրապետող դարձած քրիստոնեության հետ կորցրեց անմիջական շփումն, իր գործունեության համար լայն ասպարեզ գրավ համակիր ժողովրդական խավերում, ուր նա ստեղծեց մի շարք այսպես ասած աղանդներ և՛ Նայաստանում, և՛ Նայաստանի սահմաններից դուրս: Այս առար աղանդավոր վարդապետություններից, որոնք թանձրախիտ բուսնում էին հայկական հողի վրա, ընդհանուր նշանակություն սրացավ Պավլիկյանությունը: Անցողիկի հիշենք և այն, որ Մանիքյան ուսումի նախկին ձևը, Արքոնփականը, Նայաստանում է ծաղկել դեռ Դ դարում. և Մանիքյան մշակույթի փարածումը Միջին Ասիայում ակներև ազգակցություն է ցույց փախիս հայ – վրացական եկեղեցական ասացվածքների, եզրների հետ: Ձեզ հայրնի պիտի լինի, թե ի՞նչ հալածանքների են ենթարկվել փիրապետող ազգային եկեղեցու և ազգային փիրապետող դասակարգի կողմից՝ ութերորդ դարուց մինչև մերասաներորդը՝ նույն ժողովրդական հինավուրց ուսման հետևողները Նայաստանում: Բավական է Գրիգոր Մագիստրոսի արածները և ասածները ի նկատի ունենալ: Նրա և նորա գաղափարակիցների համար այս հալածվածները դատապարտելի աղանդավորներ էին. իսկ իրապես նոքա հուզիչ և դրդիչ, նոր ստեղծագործության կանչող հոգու փերեր էին, նոցա նախաձեռնությունն երևում է և՛

Նայապրանի սահմաններից դուրս երևան եկող կրոնական շարժումների մեջ, և՛ քրիստոնեական Եվրոպայում, ուր Բավկանյան թերակղզու վրա այս աղանդավորների ահագին բանակ էր գաղթեցրած, և՛ իսլամի բաժին դարձած Փոքր Ասիայում դերվիշիզմի զարգացման մեջ:

Նայկական ազդեցությունն նշմարվում է ոչ միայն Փոքր Ասիայի սելջուկային արվեստի վրա, այլ նրանցից առաջ Բյուզանդիայի և առանձին՝ ռուսաց հին ճարտարապետության վրա, կամ ամեն դեպքում, ռուսների հետ միևնույն նախապարմական շրջանից ժառանգված գեղարվեստական

ճաշակը

ունեն:

Նայ պարմական կյանքի սկզբնավորությունն միշտ քաղաքներից է, նախ ցեղական ասարվածապաշտության փեղերից, հետո վաճառաբեղիներից, բայց միշտ ամրոցներից: Տոսպ – Վան, Արմավիր, Արտաշատ, Դվին, Անի: Եվ արդյոք այսպեղ մենք չէինք կարող նույնպես հայերի ժիր առևտրական և արվեստական գործունեությամբ սպեղծած քաղաքների շարքը շարունակել, անցնելով բուն հայկական հողից արտասահման: Բայց շարքի այդ մասը թող շարունակենթվել ինքնաբերաբար այն երախտապարտ ազգերը, որոնք հայոց ազգից այս շինարար ձոնը սրանալ չեն գլացել իր ժամանակին: Խոսքը մի կամ երկու ազգի մասին հո՛չ չէ: Եվ միևնույն ժամանակ ամենասերտ շփումն բոլոր քաղաքակրթված ազգերի հետ, արաբների, պարսիկների, ասորիների և հույների: Այս անգամ զանց են առնում առանձին պայմաններում կարարված մշակութային հարաբերությունները վրացիների հետ:

Ահագին քանակությամբ թարգմանություններ հունարենից, ոչ միայն քրիստոնեական, այլև դասական հունարենից:

Շնորհիվ հայերենի՝ քրիստոնեական գրականության գոհարների փրկումը: Ավելի ևս: Եվրոպայի վայրենացման դարերին հայ ազգը իր թարգմանություններով հունարենից՝ անփոխարինելի ծառայություն է մատուցում եվրոպական համամարդկային քաղաքակրթությանը, ոչ միայն պահելով դասական գրականության հիշատակարաններն, այլ հունագիտության ամենաեռանդուն ախոյան հանդիսանալով և նպաստելով այն լեզվի ուսումնասիրությանը Արևելքում և մինչև անգամ Նուսաստանում:

Այն դարերին Եվրոպայում շար ընկած էր քաղաքակրթությունը: Նյուսիսային և կենտրոնական Իտալիայում ավելի բարձր չէր քաղաքակրթության մակարդակը: Գրիգորիս Մեծը, պապերից ամենահռչակավորը, որը շար ուժեղացրեց Նոմի հայրապետության հիմքերը, բնավ չէր իմանում հունարեն, կրթության գործի ստորին մակարդակի ամենափայլուն ապացույցը արևմուտքում: Երկու հարյուր փարի հետո, գիտնական և շնորհունակ իսպանացի Claudius, Թորինոյի եպիսկոպոսը, երբ իրան չհավանած պարկեշտության մասին սեփական հայեցակետ պիտի պաշտպաներ իտալական եպիսկոպոսների ժողովի առաջ, այդ իսկ ժողովը նա անվանեց congregatio asinorum (էշերի ժողովակցություն), և պարկեռապաշտությունը պաշտպանելու համար կանչվեց իռլանդական միաբան Dungal: «Երկու գիտնական հակառակորդներ», - նկատում է այս դեպքի Գերմանացի կելտագետ Zimmer, «այսինքն՝ Claudius իսպանացի, Dungal իռլանդացի, որոնք պատահեցին միմյանց Լոմբարդիի հողի վրա, ներկայացուցիչներ են այն երկու երկրի որոնք հույն – ռոման (graeco – roman) կրթության միակ ապաստանարան էին, Է դարու սկզբում, երբ այս կրթությունն կոխեց անկման ճանապարհ Արևմուտքում»:

Բայց ինչ որ արևմտյան կողմից անում էին իսպանացիք և իռլանդացիք, նույն բանը արևելյան կողմից արած են հայերը և հարևան ասորիները, այսպեղ հունագիտական զբաղմունքները հարստացնելով մարդկային մշակույթի թե իրանական, թե գուր ցեղային մշակութային փարրերով:

Նոքա, այս չորս ամենաթունդ հաբեթադրոշմ աշխարհների բնակիչ ազգերը, շրջապատելով Եվրոպայի հին մշակութային միջավայրը պահել են նրա քաղաքակրթական ավանդը և ապահովել մարդկության նոր հառաջադիմությունը, իրանց վրա առնելով միջնադարյան իսլավարացած բարբարոսության դաստիարակումը և նրա բռնակալության ծանրությունը: Եվ ավելի ծանրաբեռնված արևելյան ախոյաններից՝ ասորիները իրանց մշակութային միսիայի

գոհ գնացին, անհետ եղան, արապներ դարձած: Նայերը շարունակեցին կրթիչ դերը, ազնվացնելով ընկճողների ցեղային փիպը իրանց արյունով, և բեղմնավորելով նոցա հասարակական կյանքն իրանց շինարար ձեռքերով:

Նարևան և մինչև անգամ հեռու ընկած ազգերից ո՞րն է, որ օգտված չլինեք հայոց ազգի մշակութային բարեմասնություններից, վիպասաններից եկող և աշուղներին հասած երգերից, նրա ճարտարապետական աննման զարգացած արվեստից, նրա այն բացառիկ լեզվագիտական շնորհից, որ թարգմանչական արհեստից ավելի արվեստ է - գիտություն և արվեստ միասին ձուլված գեղարվեստ է շինած, հին դարաշրջաններում սրբեղծած է թարգմանության մի շարք դպրոցներ և փեսակ – փեսակ ոճ ինքնուրույն գործիքների համար պարաստի ճոխ գրական լեզու ժառանգելով ժողովրդական վիպասաններից, նոր դարաշրջանում երկու գրական լեզու մշակելով կենդանի բարբառներից: Ի՞նչ աղբյուրից է այդ ինքնուրույնության ուժն և առաջ պաշարքը, ի՞նչ ցեղից, ի՞նչ լեզվից:

* * *

Լեզվի ուսումնասիրությունը երկու ճանապարհով ենք վարում. մեկը՝ համեմատական է, մյուսն՝ էաբանական կամ հնաբանական – ontologique կամ paleontologique: Բայց մեր ուսման մեջ այս հնաբանությունը կամ paleontologie ինքնուրույն գոյություն և վավերացման միջոցներ ունի. նա բոլորովին անկախ է բանասիրական լեզվագիտությունից և նրա վրա կերպված համեմատական քերականությունից թե՛ պարմությունից, իրան պարկանելի այսպես ասած paleontologique ուսումից, հնաբանությունից: Խոսքս այն բանի մասին չէ, թե հաբեթագետը ուրիշ դրություններ է առաջ բերում լեզվի ծագման կամ նրա մասերի հարաբերության հարցը լուսաբանելիս, ուրիշ փեսակ է ապացուցանում այն գրությունների արդարացիությունը: Նաբեթագետը չի բավականանում, օրինակ, միայն բառերի ազգակցությամբ, թեպետ և ամենապարզ կերպով մարմնացրած հանդիսանա այս ազգակցությունն և հնչունաբանության օրենքների համեմատ և նշանակության կողմից, երկցեղ կամ հնդեվրոպական – հաբեթական լինելով, դարերով և հազար փարիներով մեկ կողմից գրականությունն այս վերապրումների շփեմարան փածելով, մյուս կողմից կենդանի բարբառները, մինչև անգամ զանազան կենդանի լեզուներ, ուրեմն անսպառ զանձարան և սրբեղծող միջավայր պահելով, հայերեն լեզուն իհարկե ունի ամենահարուստ բառարան, գաղափարների արտահայտման ընտրություն:

Բայց հնդեվրոպական լեզվի հետ խառնվելուց առաջ, հայոց լեզվի գույր հաբեթական շերտը բնավ պարզ բաղադրություն, վայրենի փունկ չէր ներկայացնում. նա արդեն այն գույր հաբեթական լինելու շրջանում փայփայված, իբրև խնամքով պարաստված ազնիվ պրոպեր ծառ, խառնված կամ բազմիցս խաչաձևած փեսակն էր ներկայացնում: Նրա բարդ պարունակության մեջ ձուլված էին ոչ երկու, այլ մի քանի, հինգից ոչ պակաս զանազան հաբեթական ցեղային լեզուներ: Ահա ինչու հայոց լեզվի մեջ, անկախ հնդեվրոպական շերտից, փեսանում ենք բառերի զարմանալի հարսություն և ձևերի անսահման ընտրություն: Արդեն ինքնուրույն պարմական մշակույթ սրբեղծելով և զարգացնելով, հայոց ազգն այս բառերի հարսությունը գործադրել է ամեն մեկին հարկացնելով նշանակության առանձին երանգ, օրինակ՝ անձն, հոգի և շունչ: Այս բոլորից չեմ կանգնի այն հարցի վրա, թե ո՞ր մեկն է նրանցից գրաբարից գալիս և ո՞րն աշխարհաբարից: Ձեզ բոլորիդ հայրնի է իհարկե որ անձն գրաբարում նշանակում է ի միջի այլոց «հոգի». և իսկապես այս երեք բառը անձն, հոգի, շունչ, միօրինակ նշանակում էին գույր հաբեթականների բերանում, «շունչ», դոքա հավասարապես հաբեթական բառեր են, և հիմի գիտենք և այն, թե հաբեթական ցեղին է հատուկ նրանցից ամեն

մինը:

Նույն բանը փեսանում ենք և ձևաբանության կամ morphologie – ի մեջ, քերականության մեջ: Նավանական է, որ և այսօր դուք փակավիճակ անփեղյակ եք, որ նաև հայոց լեզվի հոլովումը, ո՞ր փիպարի կամենաք հոլովումը, հաբեթական վերապարմումներով լիքն է. դերանուններում էլ նույն երևույթն է նկատվում: Վերցնենք փրական **ինձ**, **քեզ**, **մեզ**, **ձեզ** ձևերը, որտեղ «զ»

հնչյունի մեջ մնացել է փրականի հաբեթական վերջավորության վերապրում - մե-զ, քե-զ, ձե-զ (իսկ ինչ վերաբերում է **ձ** հնչյունին, նա զայի հաբեթական, իսկ և իսկ ձան-միգրել խումբի հաբեթական հնչյունաբանության օրենքով պահանջված բարձր ասփիճանն է ներկայացնում-ին-զ, ին-ձ):

Բայց մեր ավելի բարդ կարծիքը լուսաբանելու համար վերցնենք, օրինակ, հոգնակու վերջավորություններ - եարեր, ք, ց: Այս անգամ էլ ավելորդ է մատնանիշ անել: Չեզ հայրնի պիտի լինի թե նրանցից ո՞րը գրաբարին է հատուկ և ո՞րը աշխարհաբարին: Միայն հիշեցնեն, որ ք (q) և (ts) հնչյունները գրաբարում ոչ լոկ հոգնականի հատկանիշ են, այլև հոլովակերպ մասնիկներ են մի շարք հոլովներում, **ք** ուղղականի համար և **ց** ամբողջ մի խումբի, սեռականի, արականի և բացառականի:

Նավասար հեփաթթրական երևույթ՝ հոլովների նույն փեսակ դասավորումը երևան է գալիս ի միջի այլոց վրացերեն գրաբարում, ուր մեկ կողմից դասվում է ուղղական հոլովը, մյուս կողմից՝ սեռական, փրական և բացառական, և վերջին հոլովներիս խումբը ներկայացնում է նույն հայերենի հոլովակերպի փեսակ բ (b): Ավելի ուշագրավ երևույթ է ներկայացնում արդեն հայրնի և լուսաբանված բանը ափիսագերենում: Չնայելով որ նա զուրկ է հոլովումից, չունի զանազան հոլովների ձևերը, ափիսագերենը նույնպես երկու փեսակ հոգնակի է կազմում գրաբարից ծանոթ **զ** (p) և **ց** (g) հնչյուններով, բայց բնույթով ավելի սկզբնական լինելով, մարդկության նախապարմական մրավորականության հետ ավելի մտերմություն բացահայտելով, ափիսագերենն այդ երկու փեսակ հոգնականի բնորոշ հնչյունները բաժանում է ըստ առարկաներին բնական փեսակին. **ց** (g) հնչյուն հատկացնում է բանավոր կամ զգոն, խելքով օժրված էություն արտահայտող բառերին, իսկ **զ** (p) հնչյունը խելքից զուրկ՝ շնչավոր թե անշունչ առարկաներ արտահայտող խոսքերին:

Էաբանական հեփազոփությունն երեսն հանեց, որ ինչպես առաջ բերված **անձն**, **հոգի** և **շունչ** բնավ չէին նշանակում զանազան առարկաներ այլ միևնույն բան, այսպես և միևնույն իմաստ փայտ խոսքերին, լոկ բազմության իմաստը արտահայտելուն ծառայում էին հայերենում, մանավանդ գրաբարում առանձին դեր ստացած **ք** (q) և **ց** (ts) հնչյունները, ինչպես և **եր**, առաջ՝ **եար** եղած վերջավորությունը, բայց այսպիսի primitif գործածության ցպարմական շրջանում, նոքա պարկանելիս են եղել երեք զանազան ցեղի, հաբեթական ընդանիքի երեք զանազան ցեղային խմբավորմանը:

Երեք հարիկ բառեր կամ բառակազմության փարրեր ձեր ուշադրության առաջ դնելով, մենք ի նկատի ենք ունեցել երևույթի ըմբռնումը դյուրացնել: Այդ փոքրաթիվ փեսակներից բնավ չէ հարկավոր եզրակացնել, որ հայոց ազգի հաբեթական մասը միայն եռացեղ բաղադրությունն էր ներկայացնում, որ նրա բնականորեն ժառանգված համապարասխան կազմության մեջ միայն երեք նախապարմական ցեղային լեզուների շերտեր են եղել արտադրված: Ընդհակառակն, հաբեթական մասը երեքից իհարկե ավելի հիմնական շերտերով է բնորոշվում, և իսկապես այդ ակներև եղելությունն է, որ զարկ փակ հաբեթական լեզվագիտության համեմատական եղանակի ինքնուրույն կազմակերպության: Ուսումնասիրելով հայերեն լեզուն, դիցուք միայն գրաբարը իր ամբողջության մեջ, մենք համեմատում ենք նրա բաղադիր զանազան շերտերը ուրիշ ազգակից լեզուների համապարասխան շերտերի հետ, որովհետև դոքա էլ, այդ ուրիշ ազգակից լեզուները բարդ բաղադրություն դարձած և լինում պարմական ժամանակից առաջ, դեռ ցպարմական շրջանում: Զուրպ չխաչաձևված՝ չխառնված մարդավարի լեզու առհասարակ աշխարհի երեսի վրա չկա և չի եղել. այդ գիտնական ռոմանտիկ աշխարհահայեցողության արդյունք է: Բնականաբար երբ մենք, օրինակի համար, հայերենի մեջ մատնացույց արված հոգնականի հաբեթական նշանները փնտրում ենք ուրիշ փեղերի հաբեթական լեզուների մեջ, իհարկե մենք ամենուրեք չենք վավերացնում նրանց գոյությունը, նույնպիսի խմբակցությամբ, ի նկատի ունենալով որ նրանց փարածումն և ջոկ – ջոկ կամ միասին երևան գալը կախված էր համապարասխան ցեղային շերտերի դասավորումից: Նայերեն հոգնակի **ե-ար** (ear) վերջավորության հատկանիշը գտնում ենք հավասարիորեն ետրուսկերենում, բայց այս

հանդիպությունը դեռ ոչինչ չէ հաստատում, ամեն դեպքում բնավ չէ որոշում վերջավորության ծագում: Որպեսզի իմանանք, թե իսկապես որ ցեղին է ի բնե պարկանելիս եղել «րե» հնչյունով կազմված հոգնակին, հարկավոր է գտնել երրուսկերենի և հայերենի մեջ այդ հնչյունը ներմուծող ցեղային շերտը: Նայերեն հոգնակի ք (q) վերջավորությունը գտնում ենք բասկերենում, բայց բասկերենը նույնպես բարդ, բաղադրված ամբողջություն լինելով, մի քանի ցեղային լեզուների խառնուրդ ներկայացնելով, առանձին հերթագրություն է պահանջվում, որ այն կազմակերպիչ նշանի բնիկ հեղինակ-ցեղն որոշվի. և կնճռոտ հարցի լուծման եղանակը գտնված է:

Այնպիսի հեռու ընկած լեզուների ազգակցություն, ինչպես, օրինակ բասկերեն և հայերեն լեզուներն են, մեզ իհարկե փանում է մարդկության գոյության նախնական շրջանները, որոնք հերթհերթ մարդու ծագումից հետո փակ են յուրաքանչյուրը փասնյակ հազար փարիներ, և լեզվի մեջ առաջ են բերել այնպիսի խոր հեղաշրջումներ, որ նրանց մասին փիրապետող լեզվագիտությունը իր էվոլյուցիվ զարգացման, աստիճանե աստիճան բարեշրջման եղանակով գաղափար չունի: Ներագայում կազմակերպված փեսակներով հին եվրոպական լեզուների ընթացիկ չունեք էլ բնական հարկություններ այն, ներեցեք խոսքիս, հորեշրջան երևույթները խաչաձևումից առաջ բերված հեղաշրջումները, արմատական փոփոխությունները նշմարել և բացատրել:

Նաբեթական լեզուները մարդկության արշալույսի սրբազորության իրանց հարուստ վերապրումներով, անսպասելի, երբեմն շվարեցնող հինավուրցության. զանազան բնորոշ շրջաններից, շոշափելի վկայություններով բացեիբաց լայն ճանապարհ են կերպում մեր առաջ ոչ միայն հունարենի ծագման համեմատաբար նորագույն երևույթի, օրերը ծածկող պարը ծակել և Եգիպտոսի կամ Միջագետքի մշակութային կյանքի անվերջ երևող դարերի կուրակումը թափանցել, այլև նշմարել նրանցից դեռ ժամանակի անվերջ, կարծես անսահման փարածության լեզվասրբեղծական մի շարք դարե շրջաններ, ամեն մեկն իրան պարկանելի հեռանկարով: Եվ այս ուսումնասիրության մեջ հայոց լեզվի, ուղիղ ասենք՝ հայոց առնվազ երկու ինքնուրույն, այսպես ասած գրաբար և աշխարհաբար լեզուների հաբեթական շերտերի մեջ հազվագյուտ վերապրումների ամբարանոց ունենք: Նրանց միջոցով հայոց ազգը սերտագույն հոգեբանական կապերով միացած է հանդիսանում ոչ միայն հաբեթականների այժմ ցրված զանազան, հնուց մնացած մեզ ժամանակակից ժողովուրդների հետ, այլև ամբողջ զարգացած մարդկության, Եվրոպայի միջերկրյա մարդկության արմատական շերտի հետ, մարդկային խոսքի ծագման օրերից: Եվ այս հնագույն շրջանները լուսաբանելիս, մի կարծեք, որ միայն գրաբարն է, որ մեզ կարևոր փաստեր է փալիս: Ոչ: Նույն հարցի համար արդյունավետ պաշարք են փալիս և մինչև մեր օրերը կենդանի հասած աշխարհաբարը և նորա բազմաթիվ կենդանի բարբառները, շար անգամ իսկ և իսկ նա է միայն փվողը:

Մի օրինակ հոլովումից: Հոլովումն երկու կերպ էր գոյացել հաբեթական լեզուների մեջ. մեկը դերանունների միջոցով, թեպետ պիտի նախագգուշացնեմ, որ դերանուններն էլ առաջ անուններ են եղել: Առհասարակ դերանունների նույնիսկ փոխադարձ հարաբերության համակացությունը (systeme) հետո է մշակվել, իբրև դերանունների գործածված խոսքերի իսկական նշանակության հակառակ: Իսկ մյուս հոլովումը, մանավանդ սեռականում, հաբեթյանները մշակել են բոլորովին բնական կերպով, իբրև նշան գործածելով «որդի» բառը: Ձեզ հայտնի պիտի լինի և թվանշանների անունների մեջ - դասական թվերը **ածական** թվանշաններն են. նրանց ածանցման համար գործածված մասնիկը – **որդ** - օրինակ, **հինգերորդ, վեցերորդ**, նույն «որդու» իմաստ ունեցող, մինչև անգամ նույն «որդի» բառն ենք և այսօր փեսնում: Բայց հաբեթական լեզուներում «որդու» նշանակություն ունեցող բառեր շար էին, կարող ենք ասել այնքան, որքան այս նախամարդկային ընթացիկ գլխավոր նախնական ցեղերն են եղել: Եվ մենք արդեն փեսանք, որ հոգնական կազմելու համար նույնպես «որդու» իմաստ ունեցող բառ էր գործածվում, և օրինակ գրաբար հայերենում հոգնական կազմող ք (q) հնչյունը մնացորդ է, մի փեսակ վերապրումն է որոշ հաբեթական ցեղի **խին** (qin) բառի, որը մինչև պարսկական ժամանակ պահվել է Նայաստրանի հողի վրա. և իսկ այս բառն է, որ Վանա

բևեռագիր արձանագրությանց հաբեթական լեզվի մեջ տեսնում եք խին – ի (qini) երբեմն **խի** (qi) բառ «որդու» նշանակությամբ: (Թեպետ հոմանիշ, սակայն ուրիշ ծագումն ունի –ko և -kon և այլն):

Բայց նույն «որդու» իմաստ արտահայտող խոսքերից մեկն էլ **ման** կամ **վան** բառն է, որը պարկանելի ցեղային լեզվի մեջ մի կողմից ծառայում է հոգնականի կազմակերպության, օրինակ՝ ազգերի անուններ՝ **Պարդ - ման - եք**, Աղվան AI – van ևն. մյուս կողմից նույն **վան** մասնիկով նախնական հոլովման մեջ սեռական էր կազմվում. և այս նախապարմական երևույթի վերապրումներից աշխարհաբար հայերենի բարբառներում մնացած սեռականի այսպիսի դեպքեր են, ինչպես «քար – վան» «ձմեռ – վան», «առավոտ – վան» ևն: Եվ հիմի հասկանալի է դառնում, թե ինչո՞ւ բասկերենում, հաբեթական լեզուների մնացորդում՝ Իսպանիայի և Պարսիայի սահմանագլխում ko>go մասնիկ հանդիսանում իբրև սեռականի, առհասարակ բնորոշող ածականների, վերջավորություն, նա էլ հաբեթական լեզուների որոշ կոկորդաձայն խմբում նախնական ձևով -ko «որդի» է նշանակում, և մինչև այսօր պահվել է Կովկասու լեռնացիների՝ չերքեզների և ափսազների մեջ, թե ko ձևը պահած, kwa ձևը սրացած «որդու» նշանակությամբ կամ իբրև անկախ հասարակ անուն կամ իբրև ազգականների վերջավորություն: Մասնավորապես ափսազ - չերքեզ - բասկերեն «որդի» նշանակող և սեռական կազմող բառ և մասնիկը կարևոր դեր է խաղացել երբեմն, նախապարմական շրջանում, սկյուր և լիգուրների հաբեթական ցեղերով բռնված հարավային Եվրոպայի փարսաժության վրա, Դոն գետից սկսելով մինչև Իսպանիայի սահմանգլուխը, ուրեմն լիգուրական և սկյուրական ձևերի ամենամոտիկ կրկնապարկեր ներկայացնելով, փակվին խույս տալով նրա երկար պարմությունից, առանձին պարմառ ունեն, այսօրվա դասախոսության փեսակետից մարմանիշ անելու նրա շարք հավանական վերապրումի վրա սլավոներեն լեզվի, մասնավորապես ռուսերենի մեջ: Ի նկատի ունեն իսկ և իսկ ածականներում սեռականի վերջավորություն ռուսերեն – go, որի բավարար բացառությունը ի գուր են փնտրում սլավոնագետներն մինչև այսօր: Բայց այս բովանդակ մեզ հետաքրքրում է ոչ այս թե այն բառը դիցուք հաբեթական, այլ ձևաբանության որոշ փնտրող, սեռականի նույն փեսակ կազմումը մարդկության նախնական շրջաններից ժառանգվածն և հայերենի և բասկերենի մեջ անցած հաբեթական որոշ շերտի, որոշ հաբեթական ցեղային լեզվի միջոցով: Թվականները հիմի բոլորովին վերացական գաղափարներ են ներկայացնում, իսկ ցարմական դարերին թվերի գաղափարը ըմբռնվում էին նրանց պարկերացնող առարկաների միջոցով, իհարկե այն շրջաններում մարդն առարկաների մասին էլ ուրիշ փեսակ գաղափար ուներ: Օրինակ մի շարք վերապարմ նյութերից մենք տեսնում ենք, որ «գլուխ», «լեռ» կամ «սար», և «երկինք» արտահայտվում էին միևնույն խոսքով: Եվ այն ամենահին դարերին և՛ «երկինք» - ը, և՛ «գլուխ» - ը ներկայացնում էին, ինչպես «սար» - ը, սրածայր՝ երկու շեղ կողքերով հիմքի վրա, հետևապես եռանյունի: Եվ իսկապես այս առարկաներ նշանակող խոսքը դարձել է «երեք» թվի արտահայտող, միայն մինչդեռ հաբեթական լեզուների մեծամասնություն երեք թվի համար օգտվել է «sam» բառից և նրա բազմաթիվ ցեղային առանձնապես փոփոխումներից, հայերեն և բասկերեն գործածվել է նույնպես «գլուխ» , «սար» և «երկինք» նշանակող ուրիշ հաբեթական բառ, ter II her կամ ծիր II her, որից հոգնակի ձևով բասկերեն heru (r) և հայերեն հոգնակի er – eq թե ir – eq եզակի եռ- (her – hir-): Ես լավ գիտեմ որ հայերեն թիվ «երեք» ածանցում են հնդեվրոպականից լար. Tre ևն, նրա փարբեր ձևերից. սակայն թվականներ հնդեվրոպացիներից սրեղծված բան չեն: Ննդեվրոպացիք թվականները սրացել են հաբեթուզներից իբրև պարբաստի պայմանավոր բառեր, եզրներ:

Այս թվականի կրկնապարկեր «ծիր» և «ծեր» պահվել են հայերենում «ծիր» ձևով, բայց վաղուց արդեն հայերն «երկինք» - ի իմաստով չեն գործածում նույն բառի այս առանձնապես ցեղային արտասանություն «ծիր» -ը: Վաղուց արդեն այս խոսքը ինչպես և ուրիշ փեսակ tre վրացերենում, նշանակում է «բոլորակ», «կլոր գիծ», «երկինք» - ի մասին հետագա դարերում սրացած գաղափարի համեմատ, բայց բասկերենում նրա

համապարասխանող բառ հոգնակի ձևով – ser –u (r) մինչև այսօր պահվել է երկինքի նշանակությամբ:

Նայերենը և բասկերենը ոչ միայն առանձին սերպ ազգակցություն ունին միմյանց հետ, հաբեթական նյութի մասում, այլ պահում են մի երկար շարք նույնությամբ մնացած բառեր, ինչպես «քար», har – i > kar – i, id. գարի - gari (froment), այս «հոգի» ays – e («aize»), **կայծ կայծ - ակի** նշանակությամբ, e- kayz («e-kaits») (tempele), (orange), **ազդր**, ազդեր (cuisse) – i – ster id. **գեշ**, առաջ **գարշ** բառից անցվող gaym id. չար անական – cap («char») ևն: Նաբեթական հնչյունաբանության օրենքների համաձայն կարարվող փոփոխություններով, այսպեղ չեն կարող զբաղվել, մինչև անգամ կանգ չեն առնում այն դեպքի վրա, երբ «u» հնչյունը օրենսպարզաճ ելևէջներ է կարարում (u) իրան շարքում դառնալով s թե կարարելով հակառակ ընթացք, օրինակ, երբ հայերենի «սուրբ» հարևան հաբեթական լեզվի, վրացերենի մեջ, հանդիսանում է իբրև turph – (արդար) նշանակող trph – el անականի հիմքը: Մի շարք ցեղային լեզուներից խաչաձևված լինելով, ինքն հայերենի հաբեթական մասը պարունակում է միևնույն խոսքի հիմքը այլակերպված ըստ պարզաձայլ ցեղերի արքասանության, օրինակ, **սուրբ** անականի հիմք **սուր** հանդիսանում ըստ կոկորդախոս ցեղի արքասանության **քուր** – «սուրբ» անականի աշխարհաբար հոմանիշ **մա** նախադաս մասնիկով անցած բառում – ի նկարի ունիմ **մաքուր** (<magor) անականն, մինչդեռ բասկերենի համապարասխան շերտը նույնությամբ է կրկնում sur – (II zur) հիմք «սպիրակ» անականի նշանակությամբ գրում է (zur – i II «churi»), բնականապես բասկերենի մյուս, կոկորդաձայն, շերտը ձեզ փալխ է խոսքեր ց հնչյունով s < z հնչյունների փոխարեն հայերենի մի շարք խոսքերում, ինչպես **սուրբ, հաց, դառ –ն** ևն gard –i < gwarb – i «մաքուր», (h) ege «հաց», gar - ad «դառն»):

Բասկերենում պահվել են հայերենի հաբեթաձագ մասի այնպիսի բնորոշ զուգաձև բայերի հիմքեր, ինչպիսիք են **իջանել** թե **իջնել** «առնուլ» աշխարհաբար, «առնել», այսինքն «անել», **կարել**, այսինքն, «կարող լինել» պահվել նույնպես թե իբրև բայեր (ya. d – i e – d, իջանել, ar – tu II ar. n – ul «առնուլ»), թե իբրև անուններ (II har hal. (ձև ոք), ml – de, a – hal ևն):

Նայերի լեզվի մեջ պահած հաբեթական վերապրումները, քերականության կողմից էլ, սերպ ազգակցություն են ցույց փալխ մանավանդ հոլովման մեջ, ևս առավել դերանունների ավելի անադարպ մնացած հոլովման մեջ: Պարզվում է և գրաբար հայերենում հասարակ անունների այն հարկությունը, որ նոցա հիմերը մեծ մասամբ որոշ ձայնավորներով են վերջանում: Մակայն բասկերենի և հայերենի, իրանց հաբեթական մասում. բազմապեսակ ազգակցությունն այս բոլորի մեջ համար ուշագրավ է ոչ նոցա սերպ կապակցության կողմից: Միմյանցից այնքան հեռու ընկած երկու ազգերի, բասկերի և հայերի, դեռ նոր երևան եկող լեզվական կապերը մեր առաջ բաց են անում նրանց ցեղական կազմի շերտերի անջարման անհասանելի հեռանկարը: Թողնենք մի քանի հազար փարի այն ժամանակից, երբ հայ ազգն արդեն պարմական փեղեղական մրցման ասպարեզումն է: Բայց քանի՞, քանի՞ հազարամյակով պիտի չափենք այն ժամանակամիջոցը որի ընթացքում կազմվել է հայերեն բարդ փիպարի լեզուն երկու ընթանիքի, հնդեվրոպականի և հաբեթականի, խաչաձևումից: Իսկ այն ժամանակամիջոցը քանի անգամ ավելի մեծ պիտի թվա, երբ փեսնում ենք որ նույն խաչաձևման գործողության ենթարկվել է Նայասարանից մինչև Պիրենյան թերակղզին ամբողջ միջերկրային փարածություն բռնող երբեմն զուրպ հաբեթական բազմացեղ ազգաբնակությունը. և ուրեմն նույն ժամանակամիջոցումն է, որ գոյացել են խաչաձևված փիպարի այնքան կարարյալ փեսակներ. ի միջի այլոց դասական լեզուները, հունարենն ու լատիներենը, որ մինչև այսօր պահում են, գիտնականների աչքում միապաղաղ պարզ բնություն ունեցող լեզուների համարումը: Մինչդեռ դոքա էլ խառնուրդ երկրունակ (hylvide) լեզուներ են և, օրինակի համար, հունարենում բացի մի շարք ձևաբանական երևույթներից այնպիսի հասարակ բառեր ինչպես **պսիի** «հոգի», **աղելֆոս** «եղբայր», **թալասսա** կամ **պոնփոս** «ծով», զուրպ հաբեթաձագ բառեր են: Նունասարանի աստվածների հերոսների մանավանդ բազմաթիվ շեն փեղերի, գեպերի, լեռների անունները հաբեթական են:

Բայց այս երկարաձիգ ժամանակամիջոցից առաջ պետք է ենթադրել, որ նույն միջավայրում անցել էր մյուս առ առավել երկար ժամանակամիջոց, որի ընթացքում կազմվել են նույնպես խաչաձևումից, պարզ ցեղային լեզուների խաչաձևումից, այնպիսի բարդ փիպարի փեսակներ, ինչպես բասկերեն լեզուն է և հայերենի հաբեթական մասը: Նայերենի և բասկերենի բաղադրող շերտերն բնորոշելու համար մեզ նեցուկ են ծառայում հայ և բասկ ազգերի և՛ Նայաստանում, և՛ Պիրենյան թերակղզում եղած հաբեթական ազգերի անուններն, որոնք նույնությամբ կրկնված են:

Նաշվի պիպի առնենք նաև ուրույն կյանքի անցյալ նույնպես երկարաձիգ երեք դարե շրջանները, որոնք բնորոշվում են լեզվի ձևաբանության հեղաշրջումներով, հառաջ բերելով համադրական (syntetique), շարակցական (agglutinantes), հանգավոր կամ հանգավորիս (flective) լեզուների փիպարները:

Անհուն ժամանակ և անչափ փարածություն: Իհարկե ժամանակը և փարածությունը մարդկային լեզվի զարգացումը մղող հապուկ գործոններ են, և ոչ աննշան հանգամանք:

Նասկանալի է, որ հաբեթական լեզուների վերապրումները մեզ միջոց են փալիս վերականգնել մի լեզու, որ ավելի վաղեմի, ավելի սկզբնական լեզվի փիպար է քան ժամանակակից ամենավայրենի մեր ցեղերի լեզուները: Երբ **արցունք** նշանակող խոսքերը՝ դուրս է գալիս որ՝ բարդ բառեր են եղել և նշանակել են «աչքի ջուր», սրանով հաբեթական լեզուներն վկայում են, որ երբեմն նոքա եղել են զարգացման նույն մակարդակի վրա, ինչ որ Ամերիկայի բնիկ ցեղերը. ո՛չ ավելի: Նույնպես երբ «արև» կամ «լուսին» ասելու համար գործ էին անում, ըստ հաբեթական վերապրումների՝ «աչք» նշանակող խոսքեր: Սակայն հաբեթական լեզվագիտության միջոցները անհամեմատ ավելի խոր, ավելի սկզբնական կետերին են փանում: Լեզվի մանրակրկիտ հետազոտությամբ մենք հասնում ենք այն նախնական վայրկյանին, երբ ցեղ և լեզու միևնույն երևույթն էին ներկայացնում. լեզուն բնական ինքնաբեր սրբադոտ արտադրություն էր ցեղի. ցեղի շրջանից դուրս մարդու ինքնաձևանաչություն չկար. անհատական գոյության մասին մարդ դեռ զաղափար չունեց. չէին ասում «ես» և «դու» այլ՝ «մենք» և «դուք»... «Մենք» էլ չէին հասկանում երբեք ցեղից դուրս գոյություն ունեցող էակ, մենք – հետևաբար «մեր ցեղը»:

Բայց այս իրական և ցեղորոշ լեզվի վերլուծումը մեզ մոտեցնելով գուրպ՝ բնությունից բխող սրբաձագործության, փանում է նույնպես դեպի արյունի և նրա շաղկապի վրա կանգուն բնական համայնքը, որի ինքնաբեր արտադրությունն է հանդիսանում և լեզվի ձևաբանությունը: Ոչ միայն վերջավորություններն և նախադաս մասնիկները, prefix – ներ, այլ և նախադասության շաղկապներն ներկայացնում են ցեղային համայնական կազմության հապուկ բառեր, եզրներ: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել բացատրելու թե սեռական հոլով կազմելու համար «որդի» բառն էր գործածվում: Այս փեղ հիշեմ, որ «և» շաղկապը այն դարաշրջանի մարդիկը արտահայտում էին «եղբայր» նշանակող բառով, օրինակ «որսորդ և շուն» ասել է՝ «որսորդ եղբայր շուն»: Նայերեն «և» - ը նույն նշանակությունն է ունեցել, հաբեթական սպիրանտ փիպարի լեզվից ժառանգված լինելով նրա հնափայ «և հի» - ն է:

Բայց լեզվի սրբաձագործության էլի ավելի խորունկ, ավելի կանուխ շրջան է բացվում մեր առաջ և ցեղային փոփոխական դարերից, երբ ցեղը իրան նույնացնում էր նվիրական առարկաների հետ և դեռ ցեղը չգոյացած ժամանակներից, իսկ մի քանի սկզբնական շրջաններ մեզ հասցնում են մինչև paleolithe կամ հնաքարյա մարդու կեցության դարերը: Նայերեն հաբեթական մասը առաջնակարգ և ավելի պարզ երևող նշանակություն ունի neolithe – ի նորաքարյա մշակույթի դարից:

Այս ժամանակից են հայերենում պահված հացահատիկների անունները՝ **գարի, ցորեն, հաց**, ինչպես և **գինի** և **այգի**, նաև կենդանիների անունները՝ **եզ, ցուլ, ձի, երկվար, ջորի, էշ, շուն** ևն: Իհարկե, նույն ժամանակից են ևս մեքսիկների անունները՝ **ոսկի, արծաթ, պղինձ** (որ նույն բառն է ինչ որ bronze), **երկաթ** ևն: Այս շրջանից են քաղաքացիություն սրացել **երկին** և **երկիր** բառերը, որոնք միևնույն երկաթ՝ նշանակող խոսքի երկու փարբեր ձևերն են ներկայացնում և այս շրջանում հասկացվում էին

իբրև, **հասարակություն վերին** (երկին) և, **հասարակություն վարին** (երկիր): Նույն նորաքարյա դարից ժառանգված են մեծ մասամբ դյուրության կամ մոգության վերաբերող բառերը: Ամեն դեպքում նոքա հաբեթական ծագում ունեն, ի թիվս որոց և **մարգարե** բառացի «ասարդագետ», «կարապետ» նաև սարմապների «Armenii» հայազգի, փոքրեմական թե արամյան ցեղի չասրված (Կարապետ բառի փարբեր շջական ձևը ներկայացնողն է սվաներենում պահված – ծարմաթ խոսքը «ասրված», վրացերենում «կռապաշտի» նշանակությամբ և ծարմաթ աղավաղած արփասանությամբ: Ավելի մանրամասն հեղինակիս մանր հոդվածներում լուսաբանված է, հետո, քրիստոնեության ժամանակը Նովհաննես Մկրտչի անուն դարձած, և ասրված կամ ասպած, որսորդության չասրված, որին նվիրված էր, դեռ կռապաշտական ժամանակներում, «**առաջավորաց** պասը» պաս մսի, իհարկե՝ որսի մսի: Իհարկե կռապաշտական ասրվածների հետ հայոց ազգը հաբեթական ընդամենից հետը բերել էր իբրև ժառանգություն իր զարմանալի վիպասանությունը, թեպետ և հար ու կտոր մեզ հասած, օրինակ վիշապագուհիների վերաբերյալ մասը, փիեզերական նշանակություն ունեցող, ավանդ, փոքրաթիվ փողեր Խորենացու մոտ: Նեքիա՞թ, առասպել՞, այդպես չէ՞: Բայց պարմագրի անախորժությամբ հիշված ժողովրդական առասպելները վիշապների և վիշապագուհիների մասին քսաներորդ դարում բոլորովին նոր գնահատում է սրանում սույն բուստից, երբ Գեղամա լեռների վրա վիշապների կամ հսկա ձկների արձաններ են հայտնվել, հիշարակարաններ առնվազն հինգերորդ հազարամյակի Քրիստոսից առաջ: Ինք վիշապ «վեշ» կամ «ավշ» ասրծու հաբեթական հոգնակի ձևը, բազմաթիվ փեղեր ուներ Նայասպանում, ի թիվ որոնց և Օշական, նվիրական մնացած և քրիստոնեության ժամանակը: Այս վիշապի բազմաթիվ վերապրումները Վանի թագավորությունից մինչև մեր օրերը անսպառ նյութ են ներկայացնում հեթանոսության համար Նայասպանի և Վրասպանի հողի վրա, ամբողջ Կովկասում և նրա սահմաններից դեռ ու դեռ, հյուսիսում էլ: Վիշապապաշտ ցեղի ներկայացուցիչ հերոսը մասնակցում է այն երեք հոգուց կազմված եղբայրակցության, որի շինարարության մասին Վանա ծովի մոտ մեզ թանկագին առասպել է պարմում Զենոբ Գլակը: Տարոնում, այնպեղ ուր առաջ Վիշապ քաղաքն է եղել Կուարս քաղաքն են շինում երեք հերոսները՝ Կուար, Միլե և Խորեան: Առասպելը ծագում է սկյութական ավանդություններից, և նույն առասպելի մի ուրիշ ձևը ռուսները իրանց հնագույն քաղաքի Կիևի հիմնադրությանն են հարմարեցրել: Ի նկարի ունենք ռուս փարեզիրքի մեջ ներմուծած հայրնի առասպելը Կրի, Շչեկ և Խորիվ եղբայրների մասին: Սկյութ ցեղը նախնորեն հաբեթական, վերապրելով իր ավանդությունները հայերի և ռուսների մեջ, որոնց հետ նա էլ ձուլված է, երկու փեղն էլ թողել է միևնույն նախապարմական ցեղային ավանդության երկու փարբեր խմբագրությունը: Նկարի ունեցեք, սկյութական մշակույթը ամենատերևելի հիշարակարաններն է մեզ թողել, ինչ հարավային Ռուսաստանի պեղումները ցույց տվին: Բայց մեզ հասել են ավելի հին դարուց ի վեր մնացած հաբեթական վեպի ժառանգության հարիկ գոհարները՝ սիրահար անձանց պարմությունը, որոնք երբեմն բնության փարբերի մարմնացումներն են եղել: Այս սիրո վեպը մեզ բերում է մինչև այսօրվա Փարիզի բեմի վրա եղելություն դարձած Tristan և Iseult – ի նոր ձևը: Արևելքում պարսկական սիրային պարմությունը wisa և kamin, որի վրացական հին թարգմանությունը ևս մնացել է և Արևմուտքում Tristan et Iseult վիպասանությունը, երկուսն էլ փեղական ազգաբնակության հաբեթական խավերիցն են բխում:

Մեր խոսքը ոչ թե նմանության մասին է, այլ ծագման: Նաբեթական ցեղային փարբերի հետ նա փարածված է եղել ամեն փեղ, միջին Ասիայից մինչև Բրիտանական կղզիները, իհարկե և հաբեթագուհիների հետ առանձին սերտ կապ ունեցող Կելտերի մեջն ևս: Բայց այս վեպն որոշ հաբեթական ցեղերի toteni-ական սպեղծագործության արփադրություն է գլխավորապես երկու որոշ ցեղերի, «եպրուսկ» կամ «պելասո», և «թեսալ» կամ «իպալ» ցեղերի: Իսկ «եպրուսկները» կամ «պելասգները» նույնն են, ինչ որ «ուրարփու» կամ «ռշփունի» ինչպես «թեսալական» և «իպալական» ցպարմական ցեղերը նույն, ինչ որ «ալ» - կամ «աղ» հոգնակի Ալ-ուան կամ Ալ-ան:

Մեր վեպը բնիկ է եղել ամեն միջավայրում, ուր բասկերի կամ արգերի կից հանդիպել են «Եպրուսկ» և «Իպալ» հաբեթական ցեղերը, ուրեմն և Արևելյան միջերկրացին «Եպրուսկ» և «Իպալ» ցեղերի, այսինքն պելասգների և թեսալների սահմաններում, և Կովկասի «Եպրուսկ» և «Իպալ» հաբեթական ցեղերի, այսինքն՝ Ուրարտ-Ռշարիկների և Աղվանների միջավայրում – Նայասարանում, ուր նույն վեպի բեկորներից և Շամիրամա և Արայի առասպելները շունարալեզնորով հանդերձ, մինչև անգամ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» առածը: Նույն վիպասանությունից է և Սաթենիկի, Ալանաց օրիորդի առասպելն իսկ և իսկ արև պարկերացնող Tristan-ին է վերաբերում հայտնի կտորը՝

Երկներ երկիր և երկին,
Երկներ և ծիրանի ծով.

Գեպը, ծովը, ջուրը – վիպասանության բնական վայրն է, որովհետև, ինչպես Tristan, եպրուսկների totem - ասրված լինելով հանդերձ, իբրև խոսք նշանակում է «արևիկ», այնպես էլ և **խուլ-դ** և **սար-թենիկ**, նշանակում են ջրի փարր փաղաքշական ձևով: Իսկ վիպասանության ավանդապահ է եղել իրոք կելտական ցեղը Նայասարանում, ինչպես և Արևմուտքում: Այս վիպասանությունը Նայասարանում պահող Գող-թան կամ Kol-ten երկրի բնակիչները ներկայացնում են կելտերի ավանակից նույն հաբեթագն կելտական ցեղ, առաջ Սև ծովի եզերքին բնակվող Կովկասի ամենահին քաջահայր ազգը:

Միջնադարյան գրականության երևելի գաղիացի հեպ Gaston Paris ասում է. «Աշխարհի գրականության մեջ չկա ավելի ապշեցուցիչ երևույթ քան այն, որ մի բուռն փոքրիկ ժողովուրդ արհամարհված, հալածված ծովերից դեն, էն փեղ էլ կոխված իր կավածքի մի անկյունի մեջ եպ մղված – խոսքս Իռլանդացվոց մասին է - իր բանաստեղծությամբ նվաճել է ռումանական և գերմանական Եվրոպան և իրան հաղթողներին անգամ, թե նրանց, որոնց իր անունը անձանոթ էր, լծագիր է եղել իր իդեալով, իր հերոսներով, իր երաժշտությամբ, ուր արտահայտում էր իր հոգին և երազները, ուր նա փնտրել որոնել է իր երևակայության հրճվանքն և իր ցավերի մխիթարությունը: Այս վիպասանությունն, ինքն մեռած, իր հեղափոխաց սերունդը ստեղծելով, միայն միջին դարերը չէ հրապուրել: Նորագույն բանաստեղծությունը la poesie moderne, փակավին նորա ոգով է դրոշմված (empraignee) և նրան է պարտական էական փարրերը»:

Երևելի գիտնականը չէր սխալվում, բայց ականա խեղաթյուրում էր իսկական եղելությունը, իր ցեղագիտական գիպելիքների հորիզոնը սահմանափակված լինելով արևմտյան Եվրոպայի սահմաններում և կելտական ցպարմական դարաշրջանների հեռանկարը հազիվ հասցնում էր հույն նախապարմանակ հնությանց: Կելտերը, այն էլ հաբեթագն կելտեր, միայն ավանդապահ են եղել այս վիպասանությունը: Tristan և Iseult ստեղծագործությունն երեք ցեղային հաբեթական միջավայրի ծնունդն է: Նաբեթական ժառանգություն հայտնվելով, այս սքանչելի վիպասանությունն - առաջ ասրվածներին նվիրված գուսանական երգարան – ներկայացնում էր գուպ հաբեթագն կամ հաբեթագների հեպ խառնված որոշ ժողովուրդների հասարակաց վարքը, և արևելքում էլ հայ՝ մի ուրիշ նույնպես մի բուռն ժողովուրդ, նա ևս արհամարհված փգիտության բույներում, փասնապարիկ ավել և ճնշված հարստահարված իր շինարան ձեռքերից օգրվող ազգերի կողից, երբեմն նույնպես իր ծննդավայրից Միջերկրյա և Սև ծովերից դեն հալածված, էն փեղ էլ կոխան եղած իր վերջին կայանի մի այլյունի մեջ հեպ մղված և քսաներորդ դարում այնտեղից էլ դուրս քշված և ցիրուցան դառնալու սարսափներին մարմնված: Եվ այս «ամու փոքր», ինչպես իր ճշգրիտ լեզվով քանդակախոսում է Խորենացին, հայոց ազգը, ոչ միայն հաբեթական վիպասանության անդրանիկ ժառանգներից մինը, այլ բոլոր նույն համամարդկային աղբյուրներից բխած մշակութային ավանդի անդրանիկ ժառանգներից լինելով, նրա ամբողջության հավաքարիմ պահողն, անեցնողն ու առաքաձեռն ցանողն էր արևելքում և արևմուտքում: Եվ իրավ բացառիկ ապշեցուցիչ երևույթ չէ՞, որ այս ակներև եղելության գիտակցությունը բնավ չենք փեսնում: Գիտակցություն չի կա և այն բանի թե ինչ առասպելական հորիզոններ է բաց անում մարդկության կարևորագույն հասարակական գործիքի, խոսքի, վերաբերման այն զարմանալի ժողովուրդի մենակ լեզվական

հարսպությունները, և ինչ ահռելի նյութեր ընձեռնում էր սեփական և ուրիշ ազգերի մշակութային կապերն ու արմատները մերկացնելու համար: «Նունձք առաք, բայց մշակներն բացակա»: այս խոսքերով ուզում էի եզրափակելով դասախոսությունս, դիմել հայերիդ, երիտասարդության հրավիրանոք՝ «եկեք, նոր գիտական լույս» միասին աշխատենք, բայց հրավերքը կլինե՞ր կեղծ և ապարդյուն: Որտեղ՞ և ինչպես՞ Ամեն բան գոյություն ունի ոչ այնու, որ նա իր իրողությունն է, այլ նրանով, որ մարդկության գոյնա հասկացող մասը ճանաչում է և հետևապես, ընդունելով, նրան գոյություն է փալիս: Ոչ միայն ասածներս այլ և նրանց հասնող եղանակներս արդ եվրոպական գիտության բնավ անձանոթ են: Եվ հիմք էլ կա անձանոթության : Բոլոր հաբեթագիտության վերաբերյալ գրականությունը ռուսերեն է գրված:

Մեր ուսումը յուրահատուկ բոլոր նորալուր պարագաներով բուսել է արևմուտք ծիլով պարվասպած գիտության ծառի վրա Ռուսաստանում, Ռուսաստանի Նագարեթում, Պետրոգրադում, և անդ այս թույլիս էլ, զարգանում է իմ բախարակից ալևոր և երիտասարդ գիտնականների շրջանում: Ինչ անհեթեթ առասպել, էապես չէ՞: Դուք էլ իրավունք ունեք: Ձեզ զբաղեցրի իմ առասպելական աշխարհից բերված առասպելներով, և ուրեմն ինչ՞ է մնում ինձ, եթե ոչ ներողություն խնդրել՝ ծառայություն, ներեցեք:

Նախորդ

Նաջորդ

Բովանդակություն

Քաղաքակրթության քարե փարեգրությունը

© ArcaLer

Էլեկտրոնային փարբերակ - 2010